

ПОЛЬСЬКІ МАНДРІВНИКИ В КРИМУ У ХІХ СТОЛІТТІ: ГЕОГРАФІЯ ПОДОРОЖЕЙ

У статті розглядаються маршрути подорожей польських мандрівників ХІХ століття по Кримському півострові; описані найбільш характерні способи пересування та створена ієрархія кримських історичних та культурних об'єктів за ступенем цікавості подорожніх. Також наведені короткі нариси про мандрівників.

Ключові слова: Крим, польські мандрівники, географія маршрутів, подорожні записки.

В статье рассматриваются маршруты поездок польских путешественников ХІХ века по Крымскому полуострову; описаны наиболее характерные способы передвижения и создана иерархия крымских исторических и культурных объектов по степени интереса путешественников. Также приведены краткие очерки о вояжерах.

Ключевые слова: Крым, польские путешественники, география маршрутов, записки путешественников.

The Polish travelers journeys' routes of ХІХ century on the Crimean peninsula are examined in the article; the most characteristic methods of movement are described; the hierarchy of the Crimean historical and cultural objects is created on the degree of traveling interest. Short essays about travelers are also given.

Key words: crimea, Polish travelers, geography of routes, messages of travelers.

З-поміж усіх регіонів сучасної України Крим, без сумніву, посідає чільне місце за тривалістю та насиченістю історичного життя – це стосується як античних часів, так і ХІХ століття. Посилення уваги до Криму на схилі Нового часу було пов'язане з низкою об'єктивних причин. Передусім, це занепад раніше могутнього Кримського ханства та безпосередньо пов'язаний з цим процес поступового розширення Російської імперії на південь, постійні російсько-турецькі війни, а потім – Кримська війна [1]. Тому цілком зрозумілим є інтерес освічених кіл держав Чорноморського басейну до Кримського півострову, інтерес не тільки офіційних осіб, але й різного кшталту мандрівників. Жодна місцевість на берегах Чорного моря, хіба що за винятком Стамбулу, не привертала до себе так багато уваги подорожуючих. Зважаючи на це, слід було б очікувати, щоб мандрівні записки та спогади відігравали особливу роль в становленні джерелознавства та історіографії історії Криму, проте цього не сталося ні в ХІХ, ні в ХХ століттях. Як справедливо зауважив відомий етнограф та археолог М.І. Надеждин, «відомості мандрівників – особлива низка багатих джерел, низка також це не розроблена, навіть не вповні видана» [2]. Таке визначення є цілком виправданим навіть для сьогоденного дня. Втім, якщо вітчизняним «туристам» відносно пощастило – більшість їхніх нотаток було видано за життя й перевидано зараз – то праці багатьох іноземних мандрівників до сьогодні залишаються своєрідною terra incognita. Значною мірою це стосується і польських мандрівників.

Польські мандрівники в Криму – унікальний в джерелознавчому та історіографічному сенсах феномен. Як піддані Російської імперії (краще іноземців обізнані про стан справ в державі) вони, тим не менш, ближче за стилем написання своїх записок до

вояжерів з-за кордону – за мовою, стилістикою, відношенню до спільної історії. З іншого боку, їхні твори, що видавалися в Росії, цензурувалися, тому сьогодні важко визначити, що саме з подорожніх вражень не дійшло до читачів. Одному з аспектів цього феномену польських мандрівників на Кримському півострові – географії їхніх маршрутів у ХІХ ст. – і присвячена дана стаття.

Два роки: 1824-й та 1825-й, – посідають особливе місце в рамках теми, перший – тому що з нього почався відлік перебування польських мандрівників у Криму в ХІХ ст., другий – через найбільшу питому вагу тих мандрівників на одиницю часу, крім того, ці два роки тісно пов'язані між собою спільними подіями.

Першим польським мандрівником в Криму ХІХ сторіччя став граф Густав Олізар (1798-1865) [3], відомий дворянським колам Російської імперії невдалим сватанням до Марії Раєвської, що знайшло відгук в творчості О.С. Пушкіна [4]. Намагаючись віднайти душевну рівновагу, Густав Олізар приїжджає до Криму в 1824 році і залишається ще на рік. Подобиці його вояжу можемо дізнатися з детальних мемуарів графа [5]. Прибув Г. Олізар до Криму морським шляхом – з Одеси, і саме цей шлях майже на все століття стане єдиним можливим для мандрівників. Прибув він не один, а разом із графом М.С. Воронцовим, Новоросійським генерал-губернатором, про якого мова буде йти далі. Після висадки поблизу бухти Ласпі подорожуючи зупинилися в Гурзуфі, а згодом Г. Олізар придбав невелику місцевість, де заклав маєток – пізніший славнозвісний Артек. В ньому граф мешкав постійно, лише зрідка навідуючи знайомих та приїжджаючи до Сімферополя. Восени 1825 р. Олізар залишив Крим, суходолом виїхавши на Київщину. Його перебуван-

ня на півострові не надто багате подіями, проте саме він захопив багатьох своїх співвітчизників відвідати Крим.

У 1825 році землі Тавриди відвідали ще кілька польських мандрівників, і як минулого року, їхнім провідником знову виступив граф М.С. Воронцов. На службі в Одесі та в приватному житті генерал-губернатор був оточений поляками: дружиною Єлизаветою – донькою одного з останніх гетьманів Речі Посполитої Франциска Ксаверія Браницького, графом Яном Віттом – генерал-лейтенантом кавалерії та начальником південних військових поселень, Кароліною Собаньською – головною «світською левицею» тогочасної Одеси, коханою О.С. Пушкіна [6] та коханкою Яна Вітта, Генріком Ржевуським (1791-1866) – письменником та рідним братом Кароліни, Адамом Міцкевичем (1798-1855) – генієм польської літератури та приятелем Генріка, і багатьма іншими. Саме для цієї унікальної за складом компанії граф М.С. Воронцов організував восени 1825 року подорож до Криму [7]. Але ще раніш на півострові побували вдвох Г. Ржевуський та А. Міцкевич – в червні вони прибули морем до Євпаторії, зробили невелику екскурсію до Сімферополя та за кілька днів повернулися до Одеси. Наступного разу «польська компанія» графа М.С. Воронцова затрималася в Криму на довше, відвідавши Тарханкут, Євпаторію, Бахчисарай, Чуфут-Кале, Балаклаву, Байдарські ворота, Гурзуф з Аюдагом, Алушту та Чатир-Даг. Вся подорож тривала майже два місяці [8]. Саме тоді А. Міцкевич відвідав Г. Олізара. На жаль, лише декілька листів залишили по собі тоді польські мандрівники [9], втім, світовій культурі дісталися у спадок «Кримські сонети» [10].

Але навіть цією компанією не вичерпується список польських мандрівників, які відвідали Тавриду у 1825 році. Серед подорожніх був Карл Качковський (1797-1867), товариш графа Олізара по Кременецькому ліцею, лікар, ботанік-аматор та, в майбутньому, генерал польської армії [11]. Цей мандрівник залишив невеликий, але надзвичайно цікавий щоденник [12]. Прибувши морем з Одеси до Балаклави, К. Качковський направився до Алушти, по дорозі побачивши і Байдарську долину, і Гурзуф, і маєток Г. Олізара. Після підйому на Чатир-Даг польський мандрівник відвідав Бахчисарай і Чуфут-Кале, а потім через Сімферополь виїхав до Євпаторії, звідки повернувся до Одеси. На жаль, із своїм шкільним приятелем Густавом Олізаром Карл Качковський не побачився.

Після насиченого 1825 року в подорожах поляків до Криму відбувається перерва, що тягнеться аж до 1843 року, коли на півострів приїхав Едмунд Хоєцький (1822-1899), відомий письменник, публіцист та «професійний мандрівник», приятель О.І. Герцена, І.С. Тургенева та Наполеона III [13]. Е. Хоєцький став автором примітних мемуарів «Спогади з подорожі по Криму», що недавно були перекладені українською мовою [14]. Польський мандрівник прибуває до Криму знову-таки морем з Одеси, але вже відчутно східніше своїх попередників – не в Євпаторію чи на околиці Севастополя, а до Ялти. Також Е. Хоєцький став першим мандрівником, комплексно відвідавши Крим – не тільки центральні міста, але ще й схід півострова. Загальний маршрут вояжера виглядав так: з Ялти до Балаклави морем, потім суходолом до Георгіївського монастиря, Севастополя, Інкермана та Мангупа, і далі на його

шляху – Бахчисарай, Чуфут-Кале, Сімферополь, Алушта, Карасу-Базар (теперішній Білогірськ), Судак, Старий Крим, Феодосія та Керч. Е. Хоєцький залишив надзвичайно детальні описи всього, що траплялося йому на шляху. За об'ємом книга спогадів Хоєцького є найбільшою з-поміж усіх творів польських мандрівників.

Першу половину XIX століття в Криму завершує подорож ще одного «професійного» польського мандрівника – Антонія Якси-Марцинковського (1823-1880), який ховався за літературним псевдонімом «Новосельський». Цей вельми освічений публіцист та етнограф, збирач фольклору та літературний критик [15] прибув до Криму морем з Одеси, відвідав Євпаторію, потім теж морем дістався Севастополя, а звідти – знову-таки морем – до Ялти. Потім по Південному Узбережжю Криму приїхав до Байдарської долини, помандрував до Бахчисараю і навколишніх «печерних міст», а з Чатир-Дагу знову приїхав до Ялти. Його багаті на цікаві відомості спогади вже невдовзі були надруковані у двох томах [16].

Майже вся друга половина XIX сторіччя не дала нам жодних мандрівників. Зрозуміло, що ані Кримська війна 1853-1856 рр., ані польське Січневе повстання 1861-1863 рр. і розпочаті після нього репресії не сприяли активності мандрівників, тому об'єктивним є те, що лише на самому зламі сторіч на півострові знову з'явилися польські вояжери. Втім, за історичними обставинами відвідин та стилістикою творів вони складають окрему епоху польського кримознавства, тому й не розглядаються в цій праці.

Отже, розглянувши маршрути низки польських мандрівників XIX століття, вивчивши мету та обставини їхніх подорожей, проаналізувавши вибір об'єктів для спостережень, можемо зробити деякі висновки.

По-перше, всі без виключення польські мандрівники по Криму в XIX сторіччі віддавали перевагу морському шляху до Криму перед суходільним – що беззаперечно свідчить про нерозвиненість тогочасної наземної інфраструктури. Більш того, це свідчить і про наднизькі темпи розвитку півострова: і в 1825 році, і за чверть століття потому в Криму не існувало пристойної системи суходільних комунікацій.

По-друге, через такі маршрути в поле зору вояжерів потрапляли здебільшого приморські міста та Кримські гори, що мало як позитивні, так і негативні наслідки. Серед перших – натхненні описи мальовничих краєвидів Криму та величних пам'яток архітектури та історії. Серед других – ігнорування степового Криму як такого, що потім призвело до закріплення в польському суспільстві стереотипу щодо «не цікавості» кримських степів.

По-третє, пам'ятки Криму за ступенем відвідуваності польськими мандрівниками розподілялися за суворим ранжиром: від тих, чийм описам присвячені цілі глави, до тих, хто удостоївся лише пари рядків. Оскільки ж для поляків Крим був, передусім, «Сходом у мініатюрі», то серед лідерів, звичайно, опинилися Бахчисарай та Чуфут-Кале.

Загалом же ієрархія цікавості польських вояжерів виглядає наступним чином: Бахчисарай, Євпаторія, Сімферополь, Алушта – по чотири згадки; Чуфут-Кале, Байдарські ворота, Балаклава, Гурзуф, Чатир-Даг – по три; Севастополь, Ялта, Артек – по дві; і, завдяки, в основному, східному маршруту

Е. Хоєцького, на мапі Криму не залишилося жодної більш-менш значної місцевості, яку б хоч один раз не відвідали польські мандрівники.

І якщо подорожні записки польських вояжерів і не відзначалися особливо науковими чеснотами – точністю, достовірністю, посиланнями на наукові праці попередників – то, завдяки широкому охоп-

ленню польської аудиторії, вони сприяли розповсюдженню знань про Кримський півострів серед широких верств населення, не тільки зображуючи Крим як курорт, але й закликаючи до його відвідин. І не в останню чергу популярності записок мандрівників сприяли надзвичайно цікаві маршрути їхніх авторів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Непомнящий А.А. Историчне кримиознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження. – Симферополь: Бізнес-інформ, 2003.– С. 62; Його ж. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) / Ин-т украинской археологии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины. – Киев, 1999. – 212 с. – (Научно-справочные издания по истории Украины; Вып. 46).
2. Надеждин Н. Об исторических трудах в России // Библиотека для чтения. – 1837. – Т. 20, отд. 3. – С. 93-136.
3. Громенко С.В. Густав Олизар и его воспоминания как источник по истории Крыма // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2006. – № 15. – С. 156-167.
4. Пушкин А.С. Графу Олизару // Пушкин А.С. Собр. соч.: В 10 т. – М.: Гос. изд-во художественной литературы, 1959-1962. – Т. 2. – С. 495.
5. Копылов А. Мемуары графа Олизара // Русский вестник. – 1893. – Авг. – С. 1-41; Сент. – С. 101-132.
6. Ковальчук И.И. Элленора – так называл ее Пушкин: Каролина Собаньская. – Одесса: Печатный дом. – 2006. – 354 с.
7. Громенко С.В. Михаил Семенович Воронцов в воспоминаниях польских путешественников по Крыму в XIX веке // Воронцовы и русское дворянство: X Крымские Международные Воронцовские чтения: сборник докладов / Сост. Г.Г. Филатова. – Симферополь, 2008. – С. 24-33.
8. Живов М.А. Адам Мицкевич. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 134-150.
9. Цинал С. Мицкевич в гостях у караимов в Евпатории // Пилигримы Крыма: Сборник научных статей и материалов. – Симферополь: Крымский Архив, 2003. – Вып. 1(6). – С. 23-37.
10. Мицкевич А. Крымские сонеты. – К.: Этнос, 2004. – 128 с., ил.
11. Навроцкий В. Польские аргонавты шествуют по Крыму // Пилигримы Крыма-97 (Путешествия по Крыму, путешественники о Крыме): Международная научная конференция: Материалы. – Симферополь, 1998. – 68 с.; Его же. Поляки в Крыму два столетия тому // Крымська світлиця. – 2003. – 5 груд. – С. 3.
12. Качковский К. Путешествие в Крым / Пер. с польск., предисл., прим. В. Навроцкого, И. Неяченко // Крымский альбом: Историко-краеведческий и литературно-художественный альманах, 1998. – Феодосия: Коктебель, 1998. – С. 90-111. Качковский К. Дневник путешествия в Крым, совершенного в 1825 г., дня 19, дня 20 // Алушта в литературе и живописи / Сост. Г. Путнина. – Алушта, 2007. – С. 47-49.
13. Dębicki Z. Edmund Chojecki // Głos warszawski. – 1899. – № 49-50; Chmielowski P. Historia literatury polskiej: W 6 t. – Warszawa, 1900. – Т. 6. – С. 115-119; Rzepecka H. Ojczyzna w piśmie i pomnikach: W 5 t. – Poznań, 1911. – Т. 2. – С. 372-373; Chojecki A. Chojecki Edmund Franciszek Maurycy (pseud. fr. Charles Edmond) // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – Т. 3. – С. 391-392; Chojecki Edmund (1822-1899) // Bibliografia literatury polskiej. – Warszawa, 1968. – Т. 7: Romantyzm. – С. 217-221.
14. Хоєцький Е. Спогади з подорожі по Криму. – Симферополь: СГТ, 2008. – 384 с., ил.
15. Chmielowski P. Historia literatury polskiej: W 6 t. – Warszawa, 1900. – Т. 5. – С. 218-221; Antoni Marcinkowski // Kowalczykowska A. Idee programowe romantyków polskich: Antologia. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991. – 406 s.; Kwapiszewski M. O twórczości Antoniego Marcinkowskiego: Z dziejów środowiska literackiego «Gwiazdy» // Z problemyw preromantyzmu i romantyzmu: Studia i szkice / Pod red. A. Aleksandrowicz. – Lublin, 1991. – С. 171-200; Kwapiszewski M. Od Alberta Gryfa do Antoniego Nowosielskiego: Biografia intelektualna różnorodnego krytyka // Polska krytyka literacka XIX wieku / Pod red. M. Strzyżewskiego. – Toruń, 2005. – С. 170-189.
16. Marcinkowski A. Stepy, morze i góry: szkice i wspomnienia z podróży: W 2 t. – Wilno, 1854. – Т. 2. – 277 s.– Изд. под псевд.: A. Nowosielski.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

А.А. Непомнящий – д.і.н., професор, Таврійський національний університет ім. Вернадського;
С.В. Пронь – д.і.н., професор, ЧДУ ім. Петра Могили.

© С.В. Громенко

Стаття надійшла до редакції 24.05.09